

אמהות ומהפכה המקרה של נשים בקיבוץ [1910-1948]

סילביה פוגל-ביז'אוי

מבוא:

הקיבוץ הוא תופעה יוצאת דופן בנוף החברתי שיצרו להם בני-האדם. לפיכך, לא יפלא, שמזה שנים הוא מרתק את תשומת לבם של סוציולוגים רבים, כאשר אחד הנושאים הנחקרים ביותר הוא נושא שוויון המינים.

עם זאת, מפליאה העובדה, שלמרות השוני התיאורטי הרב ביניהם, קיימת אחדות דעים בין סוציולוגים, כשהם באים לנתח את מעמד האשה בקיבוץ בתקופת היישוב. רובם המכריע של החוקרים יוצא מתוך הנחה שלפני 1948, שרר בקבוצות ובקיבוצים מצב פחות או יותר שוויוני בין המינים.

עבור האסכולה הסטרוקטוראלית-פונקציונליסטית, הקשורה קודם כל לשמה של י' טלמון, התקיים המצב השוויוני בקבוצות ובקיבוצים לפני קום המדינה. נשים עבדו בייצור והיו פעילות במוסדות הקיבוץ, כל עוד הייתה דיפרנציאציה מבנית ותפקודית מועטת, כל עוד נשארה המשפחה מוסד צנוע וכל עוד נשמר הליכוד הקבוצתי. משעלתה רמת הילודה, הפכה המשפחה למוסד יותר ויותר מרכזי, מאידך נעשתה מערכת הסמכויות והתפקידים בתוכה מסורתית יותר, כשבמקביל חל תהליך דומה אך מודגש עוד יותר בתחום העבודה [ריכוז הנשים בשירותים], ובו-זמנית בספירה הפוליטית, הלכה ודעכה פעילותן ונוכחותן של הנשים.

* האסכולה הסוציוביולוגית בנושא מעמד האשה בקיבוץ מיוצגת בעיקר על-ידי ליונל טייגר ויוסף שפר. מושג המפתח בתיאוריה זו, מבוסס על עבודתם של טרוורס ווילסון והוא ה"השקעה ההורית" [Parental Investment] קרי, אותה השקעה טבעית וראשונית, השונה בין זכר ונקבה, בהבאת צאצאיהם לעולם. השקעה זו מכתובה, על-פי תיכונת גנטי, התנהגות שונה של האם ושל האב וכתוצאה מכך, מכתובה גם את מעמדם של האשה והגבר בחברה.

* המקור: שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועות העבודה, ו (עורך: שלמה דרך), יד טבנקין - הקיבוץ המאוחד, תשנ"א (1991), עמ' 143-162

על-פי טייגר ושפר, לפני קום המדינה, אכן התקיים מצב שוויוני בקיבוץ, להבדיל מהקייטוב המיני [Sexual Polarization] שהלך וגדל לאחר 1948. למעשה, טוענים החוקרים, בתקופת היישוב תנאי הסביבה הבטחוניים והכלכליים היו כה קשים עד כי היחידים נאלצו להמיר את ההשקעה ההורית האישית בהשקעה הורית קולקטיבית. כאן ההסבר לחינוך המשותף בגיל הרך ולשיטת הלגת הילדים הקולקטיביסטית. בתנאים הכלכליים-הבטחוניים הללו, נדרש להבטחת הישרדות הילדים שהם ירוכזו במרכז הקיבוץ ושכוח העבודה של האמהות יופנה למאמצי הייצור וההגנה. מצב זה איפשר אז את השוויון בין המינים, כי הוא נתמך בגורם התרבותי החשוב של האידיאולוגיה, וכתוצאה מכך נוצרו נורמות התנהגות שוויוניות בין המינים.

אולם, לאחר קום המדינה, משהוקל הלחץ הבטחוני והכלכלי, שוב הופיעה הנטייה להשקעה הורית אינדיווידואליסטית, בעיקר בקרב הנשים, שכאמור, השקעתן ההורית הבסיסית גבוהה בהרבה מזו של גברים. יחד עם זאת הוסיפה גם המסגרת התרבותית-אידיאולוגית להשפיע והנשים, האמהות, בקיבוץ מצאו דרך להשקעה הורית אישית מבלי להרוס את הדפוס התרבותי של המוסדות השיתופיים. דבר זה בא לביטוי במאבק שהנהיגו במשך שנים – אך [לבסוף] בהצלחה – למיסוד הלינה המשפחתית. למעשה, טוענים טייגר ושפר, התפתחות זו ממחישה את הצורך הקיומי, בעיקר של נשים, לחזור לדפוס הבסיסי של השקעה הורית-אישית, מייד כשהתנאים החיצוניים מאפשרים זאת, וכשמתלווה לכך החזרה לחלוקת העבודה הטבעית [המסורתית] בין המינים. לשון אחרת: הטבע "הנשי-אמהי" החזיר את החברות לתפקודיהן המסורתיים במשפחה וכתוצאה מכך גם בעבודה וגם בפוליטיקה הקיבוצית.

* התיאוריה המאטריאליסטית, יוצאת מתוך ההנחה שהנחונם הביולוגיים [כוח פיסיו, הריון, לידה] משפיעים על תפקודי המינים בהתאם להתפתחותו של תהליך הייצור קרי, בהתאם לרמת התגבשותם של הבסיס הטכנו-כלכלי ושל יחסי הייצור. נלקחים בחשבון עוד שני גורמים: (א) "הדרישה התברתית" לילודה [Reproduction]; (ב) היחס המספרי של האוכלוסייה הגברית לעומת האוכלוסייה הנשית.

על סמך הנחות אלו, מבחינה בלומברג בשני שלבי התפתחות עיקריים במעמדה של האשה בקיבוץ:

בשלב הראשון היה לאשה מעמד פחות או יותר שווה לגבר, אולם, בטווח של דור, וכבר בתחילת שנות ה-30, הפכה חלוקת התפקידים בין המינים לנוקשה ביותר. המעבר מהשלב הראשון לשלב השני בתחילת שנות ה-30, התרחש בעקבות שינויים מבניים וכתוצאה מעליית הילודה. לכך נוספה העובדה שמספר החברות, אף שגדל בתקופה זו, נשאר תמיד נמוך ממספר החברים.

למעשה, טוענת בלומברג, בשלב הראשון, כשהרווחה הטכנו-כלכלית הייתה נמוכה וכשהחלוצים היו צעירים, רווקים וללא ילדים, המאמץ הקולקטיבי הושם קודם כל על הגברת הייצור. באותה תקופה מספרן של הנשים היה מועט, הן היו ללא ילדים ושילובן בייצור נעשה פחות או יותר על בסיס שוויוני; עצם עבודתן בייצור תאם לרעיונות, אך גם גרם לרמת ילודה הנמוכה מאד דאז. במקביל הוא איפשר לנשים להשתתף באופן אקטיבי בדמוקרטיה הישירה של הקיבוץ.

בשלב שני, כבר בשנות ה־30, נעשה הבסיס הטכנו־כלכלי מתוחכם יותר. רמת הילודה החלה לעלות, מספר החברות גדל בהתמדה ולתנועה הקיבוצית הצטרפו גברים צעירים ורווקים אשר הבטיחו לקיבוץ זרימה מתמדת של כוח עבודה יעיל וכדאי. כתוצאה מכך, אפשר היה לאייש את ענפי הייצור היוקרתיים מבלי להיעזר בנשים. הוצאתן ההדרגתית של הנשים מהייצור והתמקדותן של החברות בעבודות שאיפשרו להן לטפל בתינוקותיהן ובעיקר להניקם, יצרו חלוקת עבודה ברורה בין המינים, במשפחה ובעבודה, ובעקבות זאת, גם במוקדי הכוח של הקיבוץ.

במילים אחרות, כבר בשנות ה־30 שרר מצב של אי־שוויון בין המינים בקיבוץ, ורק עד אז התקיים מצב פחות או יותר שוויוני בין החברים והחברות.

הראנו בקיצור שהחוקרים הסוציולוגיים העוסקים במעמד האשה בקיבוץ מסכימים בהנחת היסוד שלהם בדבר מצב שוויוני ששרר בקיבוץ בין המינים בתקופת היישוב, לפחות עד שנות ה־30. עתה ברצוננו, במסגרת מאמר זה, לבדוק הנחת יסוד זו.

חקר ולימוד אותו מצב שוויוני נראים לנו חשובים מפני השוני שקיים בין התיאוריות, הסטרוקטוראלית־פונקציונליסטית והסוציוביולוגית לבין התיאוריה המטריאליסטית. כאשר עבור הראשונות מצב שוויוני התקיים במשך כל תקופת היישוב בעוד שלגבי האחרונה הוא התקיים רק בחלקו.

כמו כן נראה לנו חשוב הצורך להגדיר את מהותו של השוויון שהתקיים אז (אם בכלל) את מימדיו ואת תחומיו – וזאת לא רק תוך בדיקת שילובן של הנשים בתהליך הייצור אלא גם תוך כדי בדיקה מתמדת של מיסוד תפקודי ההורות בקיבוץ ולימוד ההגדרה החברתית שניתנה במסגרת זו לאמהות. הגישה שאמצנו לעצמנו, אם כן, בעבודה זו היא הגישה הפמיניסטית־מטריאליסטית.

סימון דה־בובואר הניחה את היסודות הפילוסופיים של גישה תיאורטית זו, בספרה "המין השני", שהופיע בסוף שנות ה־40. מאז נכתבה ספרות סוציולוגית ענפה בגישה זו, בעיקר משנות ה־60, עם תחייתה של התנועה הפמיניסטית בארצות המערב. גישתנו נבדלת מאלו שהועלו לעיל בשלוש נקודות מרכזיות:

א. מוקד הניתוח שלנו יהיו הנשים עצמן, כשנתייחס לחברות בקיבוץ כגורם יוזם אקטיבי ולא רק כפקטור מגיב וסביל.

ב. תפקיד האמהות במסגרת זו לא נתפס, כנתון טבעי ונצחי, אלא כתפקיד אשר מקורו אמנם ביולוגי, אך לובש צורות תרבותיות וערכיות שונות, בהתאם לחברה ולתקופה. לשון אחרת, ברמת המקור אנחנו מגדירים את האמהות כתפקיד חברתי שמקורו אמנם ביולוגי, אך אשר את תוכנו קובע מקור הכוח בחברה, בהתאם למפותחות הייצור ולמבנה הדמוגרפי של אותה חברה.

במישור הפרט (מכיוון שאין אנו מקבלים את הדטרמיניזם הקלאסי) אנחנו מגדירים את האמהות כתפקיד חברתי שמקורו אמנם ביולוגי, אך אשר את תוכנו קובעת כל אשה לא רק בהתאם להגדרה הממוסדת של האמהות, אלא גם בהתאם למצבה היא.

* בעקבות זאת, "האמהות הטבעית" היא עבורנו אותה הבניה חברתית המגדירה את האמהות

כתופעה טבעית, המבוססת על ה"אינסטינקט האמהי" ו/או על תכנון ביולוגי-גנטי שמראש מייעד את האשה לתפקיד האם.

כתוצאה מכך, כל אשה מוגדרת חברתית כאם פוטנציאלית – קרי כבעלת תכונות פיסיוולוגיות ופסיכולוגיות טבעיות המכשירות אותה לטפל בילדים בעיקר בגיל הרך. יחד עם זאת, על-פי הבניה חברתית זו, עדיפות עליונה וללא עוררין ניתנת לאם הביולוגית בטיפול בילדיה, בהנחה שהדיאד (dyad) "אם-ילד" היא היחידה הפרימורדיאלית והאוניברסלית בטבע.

* "האמהות האמיתית" אם כן, היא הדימוי האמהי הדומיננטי הקיים בחברה נתונה. רצונן של נשים להיות "אמהות אמיתיות" יהיה רצונן של אותן נשים להגשים את הדימוי האמהי הדומיננטי בחברתן.

ג. עקב כך, אנחנו נתייחס הן אל ההתפתחויות הערכיות והן אל ההתפתחויות המבניות (ארגון הייצור, גורמים דמוגרפיים) וכמו כן אל האינטראקציה המתמדת ביניהן כדי להבין איך אלו השפיעו על ההבניה החברתית של "הגורל הביולוגי הנשי" ואיך החברות קיבוץ בעצמן תרגמו את גורלן.

את העבודה שלנו נחלק לשלושה חלקים על מנת לבחון את הטענה המקובלת של "מצב שוויוני" בקיבוץ בתקופת היישוב, תוך שנתבונן, כפי שצויין לעיל, בשילוב הנשים בתהליך הייצור, בד בבד עם התמסדות תיפקודי ההורות. במסגרת זאת נגדיר את המושג שוויון כמערכת זכויות וחובות שווים בין המינים המאפשרת הקצאה שווה ביניהם של התגמולים החברתיים: העושר, הכוח והיוקרה.

לבסוף, נציג חלק מסכם ונעלה כמה השערות לגבי מצבן של החברות הקיבוץ כיום:

עבודתנו אם כן, תהיה מחולקת כדלקמן:

I. שנות העשרה: שוויון, שוויון... ואין שוויון.

II. שנות ה-20: מהפכה בלי אמהות ו... אמהות בלי מהפכה.

III. שנות ה-30 וה-40: על שוויון, אמהות ומלחמה.

IV. סיכום ומסקנות: אמהות או חברות?

I. שנות העשרה: שוויון שוויון ... ואין שוויון

אין ספק, שהמתבונן בהתפתחות מעמדן של הנשים בקבוצות עד סוף העלייה השנייה (1904-1918) יגיע למסקנה שבמסגרת זו בשנות העשרה צעדו הנשים צעד משמעותי ביותר לקראת שינוי בתפקידיהן המסורתיים.

אולם, שינוי זה לא בא כתוצאה מתהליך הדרגתי אשר איפשר את התמסדותם של עקרונות שוויון המינים, וכחלק אינטגרלי של חזון שוויון האדם. נהפוך הוא: השינוי המהותי שחל במעמדן של החברות בא כתוצאה של פעולה קולקטיבית של הנשים, אשר כללה בתוכה את שלושת המרכיבים המרכזיים של על פעולה קולקטיבית:

1. הכעס והתיסכול מול מצב נתון.
2. האמונה שניתן לשנות את פני הדברים.
3. המאמץ הארגוני.

1. "המצב הנתון"

על-פי העדויות הרבות שהשאירו לנו החברות עצמן – אותן הנערות אשר באו לארץ-ישראל להקים חברה חדשה, ואשר בהתאם לחלום הציוני סוציאליסטי, רצו להפוך לעובדות אדמה – נתקלו בתחילת דרכן בחוסר הבנה מוחלט, ואף בבוז ובלעג.

במושבות התנגדו האיכרים לעבודה עברית בכלל, כי לעומת העבודה הערבית הזולה ראו בה עבודה יקרה ולא יעילה. אולם, הם התנגדו עוד יותר להעסקת הפועלות הצעירות, בהן ראו בחורות מופקרות וללא מוסר, אשר בגיל צעיר עזבו את בית הוריהן ובאו לחיות לבד... בין בחורים.

בקומונות לא שפר גורלן של החברות, הנערות שנשלחו לעבוד במטבח ובמכבסה לא יכלו להגשים את חזונן המהפכני.

תופעה זו חזרה על עצמה בקבוצות, כאשר הפועלים הזמינו את החברות להצטרף אליהם כמנהלות משק בית בלבד, כפי שמעיד על כך " ברץ ממתיישרי דגניה: "בארץ, קיוותה החברה לכוונן לה חיים אחרים, להיות עובדת אדמה, והנה אנחנו באום ג'וני, שנים עשר איש עלינו, וביניהם שתי חברות כמספר הדרוש למטבח, וגורלה פה כגורלה שם".

אולם החברות לא השלימו כלל וכלל עם המצב. מפעם לפעם הן העלו את נושא מקומן בקבוצה וקבלו על ה"יחס" בו נתקלו בחיי הקולקטיב. מכיוון שזה לא שינה את פני הדברים, הגיעו החברות למסקנה ששינוי ממשי במצבן דורש פעולה קולקטיבית.

2. האמונה שניתן לשנות את פני הדברים והמאמץ הארגוני

האמונה שניתן לשנות את המצב היתה חלק בלתי נפרד מהאידיאל הסוציאליסטי שלהן אשר קבע שהאדם והחברה כאחד ניתנים לשיפור. אולם, בנוסף, כנשים, הן האמינו שהמכשול העומד בדרכן להגשמת הציונות איננו נתון טבעי אלא פרי תהליך היסטורי: גם החברים עוצבו באותן דרכי חשיבה והתנהגות המקובלת כלפי "המין השני" ולא האמינו בפוטנציאל של הנשים. נראה לנשים, אם כן, שאם הן תוכחנה את יכולתן, תשתנה עמדת הגברים כלפיהן והן תתקבלנה כחברות שוות בקבוצה. במילים אחרות תפיסת השוויון שלהן הניחה "שוויון בחובות" כדרך לשוויון בזכויות".

התגובות "למצב הנתון, התממשו במהירות: ב־1911, בכנרת, התקיים המפגש הראשון בין 17 פועלות חקלאיות אשר בהן את מצבן בקבוצה ובמהפכה הציונית והחליטו על אסטרטגיה לשינוי. אלה היו צעדיה הראשונים של תנועת הפועלות.

אחרי המפגש בכנרת, נערכו עוד חמישה מפגשים – ועידות – בין 1914 ל־1918; וכבר באותה העת, ב־1914, נבחר ועד פועלות שתפקידו היה לשמור על הקשר עם ובין הפועלות

ולייצגן במוסדות שהקימו הפועלים. בכל הוועידות דנו על מצבן של הפועלות ועל האמצעים לשנותו ולשפרו. אולם, החל מ-1915 בוועידת כנרת הועלתה שאלה חדשה: "שאלת האם העובדת בקבוצה". מכאן ואילך לא ירדה שאלה זו מסדר היום של הפועלות.

אותן החלוצות אף החליטו על הקמת חוות לימוד לנשים, שצריכה היתה להכשירן לעבודת האדמה תיאורטית ומעשית. המטרה היתה שבוגרות החווה יוכלו להשתלב בקבוצות השונות בתור חקלאיות ולא... "כמנהלות משק בית". בנוסף, בשנות המלחמה, לנוכח המחסור והאבטלה שהכבידה במיוחד על הפועלות, התארגנו בוגרות חוות הלימוד ויצרו שש קבוצות על טהרת המין הנשי, אשר עסקו בגידול ירקות ומכרו תוצרתן בשווקים. קבוצות-פועלות אלה היו לא רק תשובה, חלקית לפחות, למחסורות העבודה - הן גם מילאו תפקיד חשוב בהכשרת האשה לעבודה חקלאית, תוך פיתוח ענף גידול הירקות שלא היה מקובל אז.

אין ספק, בתקופת העלייה השנייה התגבשה בקבוצה בקרב הנשים מערכת זכויות וחובות מהפכנית, שונה בתכלית ממערכת הזכויות והחובות המסורתית של הנשים:

א. החברה התקבלה לקבוצה בתור אדם עצמאי, העומד ברשות עצמו, ללא אפטרופסות גברית (של האב ו/או הבעל ו/או האח).

ב. חלוקת העבודה המסורתית והנוקשה בין המינים שאיפיינה את שלביה הראשונים של הקבוצה, רוככה במשך הזמן. החברים הסכימו בהדרגה ליטול על עצמם את ה"עבודות השחורות": הדחת כלים, הסקת תנור, הרמת סירים כבדים והוצאתם מן התנור, חטיבת עצים ושטיפת רצפות.

בהתחלה נפגשו חברים אלו, לובשי הסינרים בעת שטיפת הרצפות או הדחת הכלים בלעג, אבל לאט לאט התרגלו לחזון זה.

ג. לא רק שחלה תמורה חיובית בדימוי העצמי של הפועלות, גם מעמדן בתוך תנועת העבודה השתפר והן זכו להכרה כמגשימות הציונות הסוציאליסטית, כפי שמעידה על כך נוכחותם של מנהיגי פועלים אחרים בוועידות האחרונות שלהן.

ד. הן פיתחו ענפים חקלאיים, בפרט גידול ירקות, שהפך אז לתחום חקלאי יהודי, ואומץ בעיקר על-ידי הפועלות.

ה. אולם, מעל לכל, תרומתן של פועלות העלייה השנייה היתה יצירתה של הדמות הנשית החדשה - החלוצה. למעשה, הן הביאו למפנה האידיאולוגי הדרמטי שחל אז לגבי האשה, לפיו הפועלת צריכה להיות חברה שוות זכויות וחובות לפועל קרי, אדם שווה וזהה לחלוץ. יחד עם זאת נראה שבפועל לא נהנו החברות בקבוצות ממעמד שווה לזה של החברים:

א. הן לא השתלבו באופן שווה בייצור החקלאי, ואף אם החברים הסכימו מדי פעם לעסוק "בעבודות שחורות נשיות" הרי בכל זאת נשמר העקרון של עבודות משק הבית [מטבח מכבסה - ובמשך השנים, טיפול בילדים] - כ"עבודות נשים". זאת ועוד, כניסת הנשים למשק החקלאי נעשתה על-פי עקרון הרוטציה הפנימית. תמיד נשאר חלק מהחברות המעטות בקבוצה למלא את חובותיהן בתור עקרות בית קולקטיביות בעוד שהחלק השני, הנהנה זמנית מ"הזכות" לעבוד בחקלאות, וחוזר חלילה. הגברים לא נכללו באופן סדיר וקבוע בחילופי משמרות אלו.

ב. אי־השוויון בין המינים בקבוצה קיבל גם ביטוי בתחום הכספי גרידא. לא רק שהחברות בקבוצה היו חברות שלא מן המניין, עובדות שכירות, "פועלותיהן של הפועלים" אלא, שגם שכרן החודשי היה נמוך מזה של הפועלים, אף אם עסקו בעבודה חקלאית. מחשבונה של האם העובדת ניקו את שעות הטיפול בילד ויום עבודתה נרשם ביומן עבודה כשווה 3/4 יום. ג. נוסף על כך, החברות לא תמיד שותפו בקבלת החלטות בקבוצה, כי "לא יכלו הפועלים להתרגל לחשוב אותן לחברים ממש, ולא רצו להשלים עם העובדה כשראו שהפועלות מביעות דעות חופשיות בנוגע להנהלת העניינים ועומדות בתוקף על דעתן".

מסתבר, איפוא, שלמרות הישגיהן הממשיים לא הצליחו החלוצות להגיע לשוויון עם חבריהן, ואף היו רחוקות מכך, והשאלה היא למה?
התשובה לשאלה זו טמונה בשלושה גורמים: 1. עליונות הגבריות; 2. ארגון הייצור סביב מרכיבים בסיסיים של ההגדרה המסורתית של תפקודי המינים, וקשור לכך; 3. תפיסת האמהות.

1. עליונות הגבריות

אצל החברות נתפס שחרורה החברתי של האשה כקץ למעמדה הנחות, קרי – כהעלאתה של האשה לרמת הגבר. כתוצאה מכך סיגלו לעצמן את העיסוקים, התכונות והמטרות של החברים כמעט מבלי להזכיר את הצורך בתמורות דומות אצל גברים. עליונות הגבריות, חזקה ונתמכה על־ידי התנאים הקשים ששררו אז בארץ: התנאים הבטחוניים המסוכנים ורמתה הנמוכה מאד של הטכנולוגיה, היקנו חשיבות עליונה "לתכונות הגבריות" וביניהן לכוח הפיסי כבסיס להקצאת ולהערכת התפקידים החברתיים.

2. ארגון הייצור, בפועל, סביב ההגדרה המסורתית של תפקודי המינים

בהתאם לחשיבותו של הכוח הפיסי הוגדרו החברות כיצרניות פחות, מכיוון שהקבוצה צריכה היתה להוכיח את זכות קיומה הכלכלי, הופנו הנשים לתפקידים "המתאימים להן" מחשש שהשתתפותן המלאה בייצור, במקום הגברים, תגרום לגרעונות בקבוצה. מאחר והתואר "עבודה פרודוקטיבית" הוענק רק לעבודה היוצרת מוצר בר־שיווק ומפיקה רווחים לקבוצה, בעיקר לפלחה, הוא נשלל מעבודתן של החברות אשר עבדו בלול, ברפת, בגן הירק ביחד עם "עבודות הבית הקולקטיבי": בישול, כביסה ותיקון בגדים. כך לא יכלו הנשים בקבוצה לזכות במעמד היוקרתי לו זכו החברים.

3. תפיסת האמהות

בקונסטלציה כזו, ומכיוון שלא היתה תשובה מוסדית לתופעה, ערערה הולדת הילדים את מעמדה של האשה, האם בקבוצה. למעשה, למרות שפה ושם הושמעה התביעה שהגברים יטלו חלק באחריות לטיפול בילדים, הרי זה לא נשקל ברצינות, ומלכתחילה היה ברור שהטיפול בילדים יעשה רק על־ידי הנשים כי:

א. בעקבות הנאמר לעיל לא היה כדאי להכניס עובד פרודוקטיבי, גבר, לעבודה שאשה – פרודוקטיבית פחות – מסוגלת מטבעה לעשות.
 ב. בהתאם לתפיסת האמהות ולמרכזיותו של הילד במסורת היהודית (כאשר סיבת הקיום של "האם היהודייה" הוא ילדה, למענו היא מוכנה להקריב את עצמה, בשמחה ובאהבה) – נראה טבעי שהאם תקדיש את כל זמנה לטיפול בילדה.
 מרים ברץ, האם הראשונה בדגניה, מסבירה איך היא נאלצה לעמוד בנושא זה מול הלחץ הקבוצתי:

"רווחה הדעה שאני צריכה להקדיש את כל זמני לטיפול בילד. התגוננתי נגד הדעה הזאת בכל כוחי. ידעתי שבכך אפרוש מן הציבור ומכל המתרחש בקבוצה".
 זאת ועוד! בהתאם לאותה מסורת, נתפסה ההנקה כערך חברתי, חינוכי ותזונתי (בהתחשב בתנאים הסניטריים-היגייניים הקשים ששררו אז בקבוצה), כפי שמסבירה זאת עטרה שטורמן:

"ואני... עיפתי מאד מן הטיפול בילדים ולא ניצלתי מקונפליקטים נפשיים בין האם והעובדת בי – לשאר התינוקות לא היה חלב אם וניזונו רק מאוכל מלאכותי. בימים ההם חשבו זאת לאסון גדול בחיי הילד. לא פעם נכמרו רחמי והייתי מגיקה גם ילד אחר".

כך התפתחה תופעת האם (מרים ברץ) הנוטלת עימה את ילדה לעבודה ברפת או בגן הירק. אולם לאחר שבדגניה נולדו ארבעה ילדים ומאחר שהאמהות סירבו בהחלטיות לוותר על חלקן בעבודת המשק, הוצע שהקבוצה תשכור אומנת מקצועית. התערבותו של יוסף בוסל, גם הוא ממייסדי דגניה, קבעה: "הילד שייך להוריו, אך האחריות לטיפול ולחינוכו חלה על הקבוצה כולה. כל החברות (הדגשה שלי – ס.פ.ב.) בין נשואות ובין רווקות ישותפו בטיפול בתינוקות, כל אחת בתורה וכך יוכלו האמהות להמשיך בעבודת המשק, וכל הוצאות החינוך יחולו על הקבוצה כולה". בזה הונח היסוד לחינוך המשותף.

מעניין לציין, שלמרות שנתפס כמהפכני ביותר, "הטיפול המשותף" לא חל על שעות הלילה, ולא כלל את הלינה המשותפת, אלא, כלל "רק" את הטיפול בילד בשעות היום, כשהילד חוזר לחדר הוריו, לשחק ולישון, לאחר שעות העבודה.

יחד עם זאת לא הלהיב "הטיפול המשותף" את כל החברות-האמהות. נהפוך הוא היה צורך לשכנע חלק מהן לוותר על הטיפול בילדן, מאחר והתלבטו קשות בין מה שנראה להן כחובתן הטבעית לבין חובתן כאדם עובד בקבוצה. בוועידת הפועלות בשרונה (1918) פרץ ויכוח סוער בין אמהות אחדות, צירות בוועידה. בהודמנות זו הביע יוסף בוסל את תמיכתו ב"טיפול המשותף" כבסיס הכרחי לחיים שיתופיים, ודבריו בוועידת הפועלות הפכו לדגל תומכי השיטה.

נראה שתפיסת ההורות שהתקבלה בדגניה ובקבוצות אחרות, באותה תקופה, לפיה הטיפול בילדים בגיל הרך הוא תחומן הבלעדי של הנשים ללא מעורבות גברית, הייתה תרגום התפיסה המקובלת במסורת היהודית והתאמתה לתנאים החדשים. למעשה, אם היתה זו תשובה מהפכנית לתפקידי ההורות, הרי שלא היתה זו תשובה מהפכנית שוויונית מזווית

הראיה של מעמד האשה. על כל פנים כבר בעלייה השנייה הגדרה חברתית זו של תפקידי ההורות נתנה לגיטימציה לארגון הייצור הלא שוויוני, קרי לא־שוויון בין המינים בקבוצה.

II. שנות ה-20: מהפכה בלי אמהות... ואמהות בלי מהפכה

למרות הישגיהן של ה"וותיקות" אשר סללו את דרכה של האשה היהודיה אל החקלאות, נתקלו החלוצות שהגיעו ארצה בתחילת שנות העשרים במציאות מאכזבת. מחד, הפסיקו קבוצות הפועלות להתקיים, מסיבות כלכליות. חוות הלימוד בכנרת נסגרה בשל מחסור באמצעים כספיים ובמקביל, לא הצליח ועד הפועלות לזכות בהכרה שהעניקה ההסתדרות הציונית העולמית למוסדות האחרים של תנועת העבודה. מאידך, הקבוצות המעטות שהיו קיימות אז ושנאבקו על קיומן לא היו מסוגלות לקלוט גל גדול של פועלים, ולא כל שכן, של פועלות, במיוחד כשבשאר היישוב הסכימו להעסיק את הפועלות (אם כבר!) רק ב"עבודות נשיות" – מטבח פועלים או עבודות בית. לכן מחמת מחסור העבודה בחקלאות, תועלו החלוצות והחלוצים לכיבוש תחומי עבודה חדשים, שהתפתחו לאחר כינון המנדט, כגון: בניית מסילות ברזל וכבישים, ובנייה בערים [זאת למרות שאותם חלוצים התכוונו בהמשך להגיע להתיישבות חקלאית ואכן ברבות השנים חלק מהם אף הגיע אליה].

בעבודת הכבישים: טבריה – צמח, טבריה – מגדל, עפולה – נצרת, הצטרפו הפועלות לקבוצות העבודה, או נעשו לפועלות בניין בערים. כך למשל, ב־1921 עבדו במחנות הכבישים כ־300 פועלות, ובערים היו הנשים 16% מפועלי הבניין. למרות זאת נתקלו החלוצות המועסקות בעבודות אלה בהתנגדות חזקה, ואם כבר נתקבלו לעבודה בתוך הקבוצה רבו המקרים בהם הופנו לתפקידים נשיים מסורתיים. כך למשל, מחצית מביני החלוצות שעבדו במחנות הכבישים הועסקו בעבודות מטבח, כביסה וטיפול בחולים ומחיצתן, בכל עבודות הכביש.

לא פעם התלוננו החברים על הפסדים הנגרמים להם בגלל נוכחותן של הנשים ה"לא־פרודוקטיביות", ולא פעם זה גרם לפירוק הקבוצה, ואף ליצירת קבוצה עצמאית של נשים.

בהשוואה למצב הזה שפר גורלן של החברות בקבוצות ובקיבוצים בהרבה! הישגן הגדול היה בכך שעסקו בחקלאות. בנוסף ובעיקר, החל מהעלייה השלישית בקבוצות החדשות ובקיבוצים, נעשתה תפנית חדה ביותר כדי לאפשר את שילובן הממשי של הנשים בחיי החברה. כשעוצבו סופית יסודותיו של הקיבוץ הופיעו הארוחות המשותפות, המטבח המשותף, וחדר האוכל המשותף. אז נוסדה הקומונה, שהבטיחה שיתוף מלא בבגדים ואפילו המקלחת הוכרה כמוסד משותף. כמו כן נקבע הדפוס המכריע בקיבוץ: בית הילדים, הכולל לינה משותפת [של הילדים], ולא עוד לינה משפחתית [בבית ההורים]. פירוש הדבר הוא, שלמעשה לא רק שהמשפחה בוטלה כיחידת ייצור, אלא שתפקידיה

כיחידת צריכה צומצמו עד למינימום בעוד שתפקידיה בתחום החינוך צומצמו עד מאד, משהוטל הינוכם של הילדים על הקולקטיב בצורה כמעט מלאה. כתוצאה מכך המשפחה נשארה בעיקר כ"מקלט רגשי" לחבריה. הילדים מיום בואם לקיבוץ מבית החולים שוכנו בבית הילדים ושהו במחיצת ההורים מספר שעות - בהתאם לגילם, משעתיים עד ארבע שעות אחר הצהריים. על דפוס החינוך החליטה ועדת החינוך של הקיבוץ, ובעניינים עקרוניים האספה הכללית.

אפילו התנהגות ההורים כלפי ילדיהם בשעות הימצאם יחד עמדה תחת ביקורת של המטפלת ווועדת החינוך. המטפלת השגיחה כיצד מחתלים את התינוקות והקפידה על כך שההורים לא "יפנקו" את הילדים.

בקיבוצי השמר הצעיר ההורים אפילו לא "השכיבו" את ילדיהם בבתי הילדים, אלא נפרדו מהם מהר ומסרום לידי המטפלת שהשכיבה אותם, בלילה שמרה עליהם שומרת לילה. המפתיע הוא, שגם במסגרת כה מהפכנית חזר על עצמו המשטר הישן נושן בין המינים, למרות הסדרים מוסדיים אלה ולמרות האידיאולוגיה המפורשת של שחרור האשה.

לא רק שב-1926 על-פי רישום העבודה (בתוך סידור העבודה בתל-יוסף) עסקו החברים לרוב ב"עבודה פרודוקטיבית" (בחקלאות) בעוד שהחברות עסקו לרוב ב"עבודה צרכנית" (שירותים) אלא שאותה חלוקה מסורתית על-פי מין קיימת היתה במוקדי הכוח של הקיבוץ. כך כותבת יוכבד בת-רחל (תרשיש) מעין-חרוד:

"נוכחתי לדעת שגם בחברה הקיבוצית, החברים הם הקובעים, המחליטים והמכריעים בכל ענייני המשק והחברה, כפי שמקובל במשפחה ובחברה הפטריארכלית".

ועוד: "בעין-חרוד ראיתי שהמוזכרות כולה מורכבת מחברים, אף-על-פי שחברות עבדו בענפי הרפת, הלול, המשתלה, גן הירקות ואפילו בעבודות מפרכות, ובנוסף נשאו בעול הטיפול בילדים לאחר שעות העבודה".

כתוצאה מכך "חוג החברות מעין-חרוד" אליו השתייכה בת-רחל, דרש שתונהג שיטת השיריון עבור החברות כשלכל רשימת מועמדים, במוסדות התנועה הקיבוצית ובמוסדות תנועת העבודה, יוקצה מראש שליש חברות.

לאחר שהצעה זו התקבלה [וכונתה בשם "חוק השליש"] היא נעשתה במשך השנים לאבן היסוד בכל חקיקות בקיבוץ ובתנועת העבודה, אף אם לא תמיד הוגשמה הלכה למעשה. נשאלת השאלה: איך ניתן להסביר שבקיבוץ, בשנות ה-20 למרות האידיאולוגיה של שחרור האשה, ולמרות ההסדרים המוסדיים שגובשו אז, חזרה על עצמה בפועל חלוקת התפקידים המסורתית בין המינים, בעבודה ובפוליטיקה?

ניתן להבין את הסתירה הזו, אם ניזכור שהמוסדות השיתופיים בקיבוץ נועדו להגשים מטרה אחת והיא: יצירת חברה שיתופית שוויונית בעלת יכולת קיום וגידול כלכליים: זאת אומרת התארגנות שיתופית "פנימית" המסוגלת להתמודד בחוץ עם תנאי השוק.

למעשה, השיתוף המוסדי בא ללא ספק להגשים את הסוציאליזם. אולם, באותה מידה בצמצמו עד למינימום את הצריכה, הוא גם איפשר להפנות כמה שיותר כוח אדם לייצור ולצמצם בצורה משמעותית ביותר את ההשקעה בכל אותם התחומים הלא-יצרניים.

קונסטלציה זו איפשרה לנשים להשתלב בייצור, אולם רק "בערבון מוגבל":
א. ההערכה לגבריות [באה לביטוי בצורתן החיצונית של הנשים, בלבושן, בתסרוקתן וכו'...]
וחשיבותו של הכוח הפיסי, בתנאים הטכניים הפרימיטיביים דאז, הפכו את הגברים
ל"מתאימים" ול"כדאיים" ביותר לייצור החקלאי היוקרתי.

ב. היות והגברים היוו עדיין את הרוב הברור בקבוצות ובקיבוצים, כ־70% עד 75% מכלל
החברים, לא היה צורך להיעזר בנשים "הפרודוקטיביות פחות" כדי למלא את פונקציות
הייצור היוקרתיים.

כתוצאה מכך, גם בשנות ה־20 המשיכו החברות לעבוד ב"רוטציה פנימית" בין הייצור
(בעיקר בלול ברפת, במשתלה ובגן הירק) לבין השירותים [משק בית וטיפול בילדים].
הגברים, לעומת זאת, עבדו בעיקר בייצור החקלאי, השתלבו מדי פעם בשירותים [במסגרת
התורנויות במטבח או כשהיה מחסור בכוח אדם], ולא עבדו אף פעם בעבודות בישול
ובטיפול בילדים בגיל הרך.

זאת ועוד: נוכחותן הצנועה של הנשים בענפי הייצור היוקרתיים דלדלה את נוכחותן
והשפעתן במוקדי הכוח הכלכליים, ובעקבות זאת התרחקו ממוקדי הכוח הפוליטיים.
השאלה שעדיין נשארת ללא תשובה היא, איך ניתן להסביר, שהחברות אשר מרדו
במוסכמות החברה ולא קיבלו את עיקרון "הרנטביליות" בהקצאת תפקידים על-ידי מין,
הסכימו לקבלו בקיבוץ? התשובה לכך, לפי דעתנו, נמצאת בתוכן החברתי שהוקנה אז
לתפקידי ההורות.

כיורשי המסורת היהודית, חלוצי וחלוצות העלייה השלישית והרביעית ראו בילד את
"הנכס היקר מכל". בד בבד הם גם ראו באמהות, תכונה נשית טבעית, אינסטינקט, אשר
מקנה אפשרות לכל אשה באשר היא אשה להיות אם: "אמהות טבעית" זו, בגירסתה היהודית –
"האם היהודיה" – הפכה את הקשר הפיסי והרגשי בין אם לילדה לצו מוסרי ולצו קיומי
כאחד. בין היתר, בהתחשב בתנאים הירודים של אז ובשיעור תמותת התינוקות הגבוה
יחסית, לא היה אף ערעור על שיטת ההזנה של התינוקות – ההנקה. כך, בבית הילדים
הראשון, בעין-חרוד, בשני החדרים שהוקמו היה חדר הנקה.

מימוש תפיסות אלו קבע מראש חלוקת תפקידים בין המינים: האם היא לא רק זו שהניקה,
אך מבין ההורים, היא גם זו שחיתלה וטיפלה בילד; ובשנים הראשונות לחייו היא גם
המשיכה להזין אותו.

בנוסף, בהתאם לתפיסה של "האמהות הטיבעית", גויסו כל הנשים למילוי התפקידים
המתלווים לטיפול בילדים בגיל הרך; הכנת אוכל, ניקיון ושמירה בבית הילדים. כך היתה
אשה – שומרת לילה – ששמרה על הילדים בלילה, ומטפלת – שטיפלה בהם ביום. [ראוי
לציין שעד היום לא קיים מושג "מטפל" ממין זכר].

במילים אחרות, ניתן לומר שתפיסת האמהות הממוסדת בקיבוץ היקנתה לגיטימציה
סופית להתארגנות הייצור על-יפי "קריטריוני הרווחיות" בעיני החברים בכלל ובעיני
החברות בפרט.

למרות שמירת המרכיבים המסורתיים המרכזיים האלה, בחינוך הילדים, לא הסכימו

כולם עם עקרונות החינוך המשותף, אשר דרש קיצוץ כה נרחב בתפקידי המשפחה והגדרה מחדש של תפקידי ההורות ורבים היו החברים אשר עזבו את הקולקטיב. אולם, גם בקרב אלה שנשארו, לא שררה הסכמה מלאה על דרכי החינוך המשותף, והוא התגבש תוך נסיונות רבים, מלווים בלבטים קשים וכואבים.

בנושא זה נקרקו בעיקר הנשים אשר שאפו להיות מעורבות בחיי הקיבוץ ועם זאת גם רצו להיות "אמהות אמיתיות", "אמהות יהודיות". ברם, מול אי-השוויון ששרר אז בקיבוץ ובקונטקסט הכלכלי והתרבותי שאיפיינו אותו, קריעה זו נתפסה כלא ניתנת לפתרון. נראה, שכדי להיות גם חברות וגם אמהות בתנאים כלכליים ועל-פי תפיסת האמהות שהתקיימה אז, היה זה "מקסימום שוויון" אליו אפשר היה להגיע. הרגשה זו היתה חזקה במיוחד, בהתחשב בעובדה שעצמאותה החברתית והכלכלית של האשה, דרכי החינוך המשותף והשותפות המוסדית, היו דרכי חיים מן המהפכניים והנועזים ביותר בעולם. וזאת אף בהשוואה ל"אחות הגדולה" רוסייה, בה גם היו נסיונות מהפכניים בתקופה זו.

תחושת "המבוי הסתום" של הנשים, לא הרפתה מהן לאורך כל שנות ה-20 כשנושא אי-השוויון בין החברים לחברות ממשיך ועולה כל הזמן. ברם, אז הוא הופיע כ"שאלת האשה", "בעיית הפועלת", "בעיית החברה" - קרי, כסוגיה הנוגעת לקבוצה חריגה ובעייתית בקולקטיב הנשים, ולא כבעיה קבוצתית.

לשון אחר: הרציונל הכלכלי והמטען הערכי יצרו אצל החברות מבוכה לגבי שאיפותיהן לשוויון. מאחר ולא ידעו ולא יכלו להציג פתרון ומענה לטענותיהן על קיפוח ואפליה הן הופיעו והרגישו כ"קנטרניות" וכ"עוסקות בקטנות".

לסיכום: נראה, שהעובדה שלא מוסדה בקיבוץ הגדרה שוויונית של תפקידי ההורות [כי הייצור התארגן סביב הגדרה מהפכנית לא-שוויונית של אותם התפקידים] היא הסבר לכך שבשנות ה-20, בשלב "הגידול והגיבוש הרעיוני והארגוני" השתרש בקיבוץ ריבוד מיני משמעותי. כתוצאה מכך, הפך ריבוד זה לנתון קבוע בנוף הקיבוצי.

III. שנות ה-30 וה-40: על שוויון, אמהות ומלחמה

בכל הקשור לשחרור האשה, החלה תקופה זו עם הודעה בכשלון. כבר ב-1935 שאל מאיר יערי, ממנהיגי הקיבוץ הארצי: "למה נחלנו בשטח זה מפלה כה חמורה?" אך גם שנות ה-40, בקיבוץ, ברור שלא נתקיים שוויון בין המינים לא בתחום העבודה ולא בתחום הפוליטי. על-פי הנתונים שמוסרים לנו טייגר ושפר [ראה טבלה מס' 1] ב-1948 ב-8 קיבוצי האיחוד 78% מהנשים הועסקו בשירותים (שירותים למבוגרים, טיפול בילדים, חינוך) כנגד 16.7% מהגברים. במקביל, באותה שנה, עסקו 15.2% מהחברות בייצור לעומת 58.2% מהחברים.

טבלה מס' 1: חלוקת תפקידים ב-8 קיבוצי האיחוד (באחוזים)

מין/ תחום העבודה	חקלאות	ייצור לא- חקלאי	שירותים קשורים לייצור	שירותים למבוגרים	טיפול בילדים - חינוך	תפקידי ניהול, פעילות ציבורית	סה"כ
גברים	27.6	3.9	26.7	11.3	5.4	25.7	100.00
נשים	11.1	2.8	1.3	38.3	40.0	6.6	100.00

תמונה דומה מתגלה בקשר להשתתפות הפוליטית של הנשים, כפי שמראה טבלה מס' 2, וזאת אף בקיבוצי השומר הצעיר, בעלי המחויבות האידיאולוגית לשוויון המינים הברורה ביותר בקרב התנועה הקיבוצית.

טבלה מס' 2: השתתפות פוליטית בקרב 3400 חברים השייכים ל-24 קיבוצים של הקיבוץ הארצי בשנת 1943-1944, על-פי מין (כמחצית קיבוצי הקיבוץ הארצי)

תפקיד ציבורי/מין	מס' גברים	מס' נשים	אחוז נשים
ועדת תפקידי ביצוע	944	385	29
תפקידי ניהול בחקלאות	292	176	37
פעילות ציבורית	437	105	19.4

חלק מההסבר לכך שאי-השוויון בחלוקת התפקידים בין המינים המשיך להתקיים גם אז, ואף הועמק לפחות בתחום העבודה [על ההבדל בין תחום העבודה לתחום הפוליטי נדבר בהמשך], קשור להרחבת השירותים כתוצאה מהעלייה ברמת החיים ורמת הילודה. * רמת החיים עלתה כתוצאה ממודרניזציה מרחיקת לכת בחקלאות, שכללה בין היתר את "מהפכת המיכון" [הגברת השימוש בטרקטורים, הכנסת מסגרות חשמליות ללול וכדו'], אינטנסיפיקציה של גידולי השדה, עליית הפיריון ברוב הענפים ועוד.

* גם מבחינה דמוגרפית חל שינוי משמעותי בשנות ה-30 וה-40. התנועה הקיבוצית, על כל זרמיה, גדלה מ-4391 נפש ב-1931 ל-47,408 נפש ב-1948. כמו כן, עלה חלקה של התנועה הקיבוצית באוכלוסייה היהודית מ-2.5% ב-1931 ל-7.5% ב-1948, שיא שלא נשבר מאז.

חלק נכבד מביסוס דמוגרפי זה קשור היה לגל העלייה החמישית. באותו זמן התאזן היחס המספרי של הנשים לעומת הגברים בקיבוצים. בתחילת שנות ה-40, ברוב הקיבוצים הוותיקים היוו החברות בערך 50%; בקיבוצים הצעירים, אחוז החברות היה קטן יותר. יתרה מזאת בתקופה הנידונה היו רוב החברים בקבוצות ובקיבוצים בעלי משפחות. לדוגמה, ב-1946 נע שיעור הילודה בין 1.30 - ל-1.76 ילד בממוצע לכל משפחה, בהתאם

לוותק של הקיבוץ, וזאת לעומת ממוצע של בקושי ילד אחד לשני זוגות בקבוצות ובקיבוצים של שנות העשרה ושנות ה-20. הנה כי כן, בעקבות תהליכים אלה (העלייה ברמת החיים וגידול הילודה) דרשה האוכלוסיה שירותים רבים ומגוונים יותר וגבר הצורך בעובדים נוספים בשירותים ובטיפול בילדים. כתוצאה מכך, גם השתנה המאזן בין "העבודה היצרנית" והשירותים, כשהשירותים מעסיקים יותר ויותר כוח אדם. ברם, גם תהליכים אלו כשלעצמם אינם מסבירים לנו מדוע אותם עובדים שהופנו לשירותים, היו דווקא החברות? כדי שנבין זאת עלינו להתייחס ראשית כל, וכפי שהזכרנו, להגדרה החברתית שניתנה בקיבוץ לתפקידי ההורות ולמיסוד הגדרה זו בארגון הייצור.

הגדרת האמהות:

בתקופה הנידונה כמו בראשית הקיבוץ, בלטה מרכזיותו של הילד עבור הכלל הקיבוצי, והתבטאה בעצם פנייתו של הקולקטיב אל אנשי חינוך מקצועיים במטרה לגבש דרכי חינוך אופטימליים עבורו. במסגרת זו קבעו ועדות החינוך, המטפלות והמורים את דפוסי החינוך. לעומתם נקבעו ההורים, נטולי התפקיד הכלכלי, לספקים ראשיים לצרכי הביטחון והאהבה של הילדים. ברם, לא כולם קיבלו את דפוסי החינוך המהפכניים האלה. בתקופה זו היתה שכיחה למדי תופעת עזיבת הקולקטיב, כאשר במקרים רבים החברה-האם היא זו שדחפה לכך.

אולם גם ההורים שנשארו בקיבוץ התלבטו קשות לגבי החינוך המשותף ונקרעו בין המסורת היהודית של תפקודי ההורות לבין הגדרתם מחדש במסגרת הקיבוצית. לא פעם באה מתיחות זו לביטוי קולני באסיפות הסוערות שהתקיימו בקיבוצים ובקבוצות כמעט במחזוריות, בכל פעם שהועלו סוגיות הנוגעות ל"ילדינו".

התלבטויות וחרדות אלו נבעו מרצון להעניק את הטוב ביותר לילד אך הגבירו את חשיבותה של האם לעומת האב בעיני החברות ובעיני החברים כאחד. למעשה, נראה שהערכים היהודיים המסורתיים ["האם היהודיה" שמרכזו חייה וסיבת חייה הוא ילדה] חברו יחד עם האסכולות המודרניות ביותר בחינוך, בפסיכולוגיה וברפואה, כדי להדגיש את חשיבותו של הטיפול האמהי לעומת טיפול האב (שלא הוזכר). לטובת התפתחותו התקינה, פיסי ונפשית, של הילד. בין היתר המשיכה ההנקה להיות צו מוסרי וערכי בתקופה בה, כתוצאה משיפור ברמת החיים ומהניסיון המצטבר, השתפרו גם התנאים ההיגייניים, קרי, השיטה המשיכה בתקופה בה טכנית ניתן היה להאכיל את הילדים גם בשיטות אחרות [בקבוק, דיסות] ולשתף עלידי כך גברים בטיפול בגיל הרך. בנוסף, גם הודגשה חשיבות המגע הפיסי עם האם, המשתק הדיבור, כל התקשרות איתה, יותר מאשר עם האב.

אכן, כיוון ש"אמהות טבעית" זו לא רק הגדירה את האם כאדם המוכשר עלידי הטבע לטפל בילדים אך גם הגדירה כל אשה "כאם פוטנציאלית" המסוגלת מטבעה הנשי לטפל בילדים, יצר ריבוי הילדים לא רק חלוקת תפקידים ברורה בין המינים במשפחה. הוא גם גרם לכך שיותר ויותר נשים עזבו את הייצור ועברו לשירותים הקשורים לטיפול בילדים.

ארגון היצור:

חלוקת עבודה זו על-פי מין נשענת מבנית, גם בשנות ה-30 וה-40 על הרציונל הכלכלי, ואולי אף ביתר שאת מאשר בתקופות הקודמות. למעשה, באותן השנים בהן חלו שינויים טכנולוגיים, סידורם של גברים בשירותים [שברובם עסקו בייצור וקבלו הכשרה מתאימה לכך] – במקום הנשים [שברובן עסקו בשירותים ולא קיבלו הכשרה טכנית] נתפסה במפורש כזבוז כוח עבודה למשק. וכך, למרות מחאתן של כמה חברות, נוצר היוזן חוזר: הנשים שלרוב לא עסקו בייצור, אף לא זכו לקבל הכשרה מקצועית, ובהתאם לכך, הורחקו עוד יותר מתפקידי הייצור.

ראוי לציין כי כל זה התאפשר מאחר ובאותם הימים הצטרפו לתנועה הקיבוצית, באופן בלתי פוסק, עולים חדשים, ברובם גברים, כך שלא נוצר צורך בחברות למילוי תפקידי הייצור היוקרתיים.

בסיכומו של דבר, ניתן לומר שארגון הייצור סביב ההגדרה של "האמהות הטבעית" הוא זה המסביר לנו את העובדה, שחלוקת התפקידים בין המינים בעבודה נעשתה פחות שוויונית דווקא בתקופה בה התחילו השינויים הטכנולוגיים. זאת אומרת, בתקופה בה הכוח הפיסי, למרות חשיבותו, נהפך לפחות מכריע בהקצאת התפקידים החברתיים, כשתיאורטית לפחות, תהליך כזה יכול היה לקרב את המינים ליותר שוויון בתעסוקה. מעשית זה לא קרה.

זאת ועוד: לתפיסת האמהות הטבעית ולהבניתה הכלכלית היתה גם השפעה על נשיאת התפקידים הציבוריים, כי "הפעילים" בקיבוצים גויסו במספר לא מבוטל מקרב ה"משקיסטים" – אנשי הייצור. אולם, השפעה זו הייתה פחות ישירה מאשר בתחום העבודה, כי "האקטיבה" בקיבוץ גויסה גם על-פי תכונות אישיות [מידות אישיות, הודעות עם אידיאל] ועיקרון שוויון המינים נשאר אחד מעמודי התווך של האידיאולוגיה והדמוקרטיה הקיבוצית. לפיכך, במישור הפוליטי, בקיבוץ ובמוסדות התנועתיים, אותו "חוק השליש" שהתקבל בלחצן של החברות, איפשר להן להיות מיוצגות מה במוקדי הכוח הפוליטיים, ואף לשפר את ייצוגן במסגרות אלה בהשוואה לשנות העשרה וה-20.

לעובדת קיומו של אי שוויון בין המינים בקיבוץ, והתחזקותו בתחום העבודה בשנות ה-30 וה-40, ישנן סיבות נוספות, הקשורות למאורעות התקופה.

למעשה, בשנים אלה, נלחם היישוב על עצמאותו, כשהקיבוץ נושא בתפקיד המרכזי של "עילית משרתת אומה", בדרך שהובילה להקמת המדינה. למרות שבאותה עת נוצרה דמות חדשה בנוף ההיסטורי של האשה היהודיה – הלוחמת – התפתחויות אלו לא שינו בהרבה את מערך התפקידים המיניים בקיבוץ. הסיבה העיקרית לכך הייתה שלתיסכול ולחוסר האונים שיצרה אצל החברות העובדה שלא היה קיים שוויון בקיבוץ, נוספה העובדה שאותם המאורעות פסלו בעיניהן את הזכות להיאבק למען שיפור מצבן – שוויון זכויות – כפי שעשו בעבר. במקום זאת, דחף אותן המצב הבטחוני להתארגן למען שוויון בחובות – וזאת משלושה טעמים עיקריים:

1. אחת התוצאות הישירות של מצב בטחוני מעורער הוא השתנות סדר העדיפויות החברתי והיווצרות סיווג חדש של מטרות ותפקידים, בהתאם לתרומתם של אלה לפתרון המשבר.

נראה אם כן, שבזמנים כה קריטיים התחזקה הרגשתן של החברות שהן "עוסקות בקטנות": בתקופה של חיים ומוות ליישוב היהודי כולו, נראתה "בעיית החברה" בעיני הקיבוץ בכלל ובעיני החברות בפרט, כמשנית.

2. תפיסת השוויון של החברות היתנתה את שוויון הזכויות בשוויון החובות. כך שבתקופה של מלחמה, דרשו הפעילות שבנשים את "הזכות למלא את חובותיהן" ליישוב ולעם היהודי, ונלחמו פחות נגד אי-השוויון המובנה ביניהן לבין החברים.

3. בנוסף, עצם גישתם של החברים גרמה לכך שהנשים תתארגנה לפעול דווקא בכיוון של שוויון בחובות. למעשה, למרות השתתפותן מלכתחילה של החברות בארגונים הצבאיים של תנועת העבודה - השומר, ההגנה - אף פעם לא הוגדרה מערכת הזכויות והחובות של הנשים במסגרות אלו בכירור. אמנם, נראה שבעיני החברות "השיא" היה במאורעות תרפ"ט, כאשר בהתיישבות לא שותפה אף חברה בשמירה, אף-על-פי שבערים הוטלו על הנשים תפקידים מיוחדים, כמו העברת נשק. למרות שבזמנו לא נשמעה אף תגובה ציבורית מצד החברות, הרי ב־1936 כאשר הגברים שוב סירבו לצרף את הנשים לשמירה, פרץ "מרד החברות", כפי שכונתה התארגנותן של הנשים. בהנהגת חברות מעין-חרוד, דרשו הנשים לצרפן לשמירה, ומכיוון שעד מהרה התארגנות זו נעשתה לתנועה רחבה בקרב החברות בקיבוצים, נענתה הדרישה ושיתופן של החברות בשמירה הפכה לעובדה במרבית היישובים כבר בקיץ 1936.

למרות זאת, בכל פעם שההגנה התרחבה וקיבלה על עצמה תפקידים חדשים, התעורר הוויכוח על מקומה ותפקידה של החברה. ויכוח זה לא פסח, כמובן, על הפלמ"ח, בו היו הנשים לבסוף כשליש מהחברים. כך נוצר מצב שדחף את הנשים בכל פעם להיאבק למען שוויון חובות ולא למען שוויון זכויות.

בהגנה לא מילאו הנשים תפקידים זהים ושווים לגברים. בדרך כלל הן שירתו בשירותים הצבאיים השונים: מזכירות, שירותים רפואיים, אפסנאות, אך חלק מהן גם יצא לקרב בצוותא עם החברים, כטוראיות, סיירות ומפקדות, ואף נשלחו כמתנדבות עם משלחת צנחנים לאירופה, כמו חנה סנש מקיבוץ שדות-ים - קיסריה, וחביבה רייק מקיבוץ מענית. אכן, ביטוי להכרה בחשיבות האשה בהגנה ניתן עם שיתופן של נשים בעבודת הפיקוד העליון של ההגנה - בין היתר, מראשית שנות ה־40 כשהשתתפה בת־שבע הייקין מקיבוץ יגור, במפקדה הארצית של ההגנה.

אין ספק שאותן הנשים ששירתו בהגנה ובפלמ"ח היקנו מימד חדש לדימוי האשה היהודיה, ואף הפכו לסמל של שוויון ושחרור האשה בארץ ובעולם כולו. נראה אף, שהיוקרה שאפפה את הלוחמת הקנתה להן את האפשרות להגביר את ייצוגן במוסדות הקיבוציים, כפי שראינו לעיל, ואף אלה של היישוב, [כזכור, בקיבוץ, הפעילים הפוליטיים גוייסו גם על-פי מידותיהם האישיות ועל-פי תרומתם לאידיאל וביישוב הפכו הארגונים הצבאיים בתקופה זו לאפיק מוביליות פוליטית]. בכל זאת, תפקידן של החברות במאבק הלאומי לא שינה את מערך התפקידים המיניים בקיבוץ, אשר בנוי היה על ההבניה הכלכלית של "האמהות הטבעית". אכן, כפי שהראינו קודם, במקביל, באותה תקופה בדיוק, הלך והתעמק אי-שוויון בין המינים בתחום העבודה.

IV. סיכום ומסקנות: אמהות או חברות?

במאמר זה ניסינו לבדוק את הטענה המקובלת בספרות הסוציולוגית, לפיה בתקופת היישוב התקיים בקיבוץ מצב שוויוני בין המינים. לאחר שבחנו את האסכולות השונות הדנות בכך [האסכולה הסטרוקטוראלית-פונקציונליסטית, הסוציוביולוגית והמטריאליסטית], בחרנו באסכולה הפמיניסטית-מטריאליסטית, כדי לבדוק את אותה הטענה. טיעונו המרכזי הוא, שהיות ומלכתחילה התארגן הייצור בקבוצות ובקיבוצים סביב חלקים מרכזיים מההגדרה המסורתית של תפקידי ההורות וסביב תפיסת "האמהות הטבעית", לא הצליחו אף פעם החברות להגיע לשוויון זכויות עם החברים.

בשנות העשרה וה-20, נתחוללו השינויים בעיקר במישור האידיאולוגי [הוספת שוויון המינים למושגי שוויון האדם] ובדמות החדשה שנוצרה או לאשה היהודיה כחקלאית עצמאית העומדת בפני עצמה. שינויים אלה שיקפו למעשה את כניסתן של החברות לתהליך הייצור עד לנקודה שתאמה את צורכי הקולקטיב, כפי שהגדירו זאת הגברים, בעלי הכוח גם אז. במקביל, לא נתערער הדימוי של האשה כ"אם טבעית" אף פעם, לא על ידי החברות עצמן ולא על ידי החברים, והוא היה לרציונל העיקרי כשלצידו הרציונל הכלכלי לחלוקה מסורתית בין המינים באותה תקופה. לשון אחר, מכיוון שהייצור התארגן סביב הגדרת "האמהות הטבעית" וללא מענה שוויוני לתפקידי ההורות, לא התקיים שוויון בין המינים בקיבוץ כבר בתקופה המהפכנית ביותר, בשנות העשרה וה-20.

בשנות ה-30 וה-40, הלך והתעמק אי-השוויון בין המינים בקיבוץ בתחום העבודה. עם התבססותו הכלכלית והדמוגרפית של הקיבוץ (ילדים הופיעו במספר הרבה יותר משמעותי מאשר בעבר), הלכה וגדלה חשיבותם של השירותים. מכיוון שבקרב העולים החדשים שהצטרפו לתנועה הקיבוצית היו רבים ממין זכר, אפשר היה להוציא את הנשים מן הייצור ולהפנותן לשירותים. נשמרה ההבניה הכלכלית של "האמהות הטבעית". כך הלך והתעמק אי-השוויון בין המינים בתחום התעסוקה. במקביל, דירבנו המאורעות הדרמטיים שעברו על היישוב היהודי מ-1936 עד עצמאותו, את החברות להיאבק לשוויון חובות בתחום ההגנה והלוחמה, כשאי-השוויון הפנימי בקיבוץ הפך בעיניהן למשני. תרומתן הרבה של נשות הקיבוץ למאבק הלאומי הקנתה להן יוקרה רבה. בנוסף לכך שהפכו לאגדה בארץ כולה, איפשרה להן פרסטיז'ה זו להגביר את נוכחותן במוקדי הכוח הקיבוציים, כשהן נעזרות בכך ב"חוק השלישי" [שיריון שלישי מהמקומות, בכל רשימה המוצגת במוסדות תנועת העבודה, לנשים].

תיאור מצב זה מאפשר לנו לא רק לדחות את הטענה המקובלת אצל רוב הסוציולוגים לגבי מצב שוויוני שאי-פעם התקיים בקיבוץ. הוא גם מוביל אותנו לבחינה מחודשת של ההסברים השונים ביחס למעמדן הלא-שוויוני של הנשים בקיבוץ היום - במשפחה, בעבודה ובפוליטיקה, מאחר והם (ההסברים) לגבי תפקודן של החברות מ-1948 ועד היום) מתבססים על הנחת השוויון.

נראה לנו חשוב לבדוק את תפקידי ההורות ומיסודם. ייתכן שעל ידי כך נגיע להסברים שלמים יותר ואולי אף שונים לגמרי, מאלו המקובלים כיום.

לבסוף, נראה לנו, שעבודה זו על שוויון המינים בקיבוץ בתקופת היישוב מלמדת אותנו במישור המיקרו-חברתי, מה שהמהפכות ברוסיה ובסין, שגם הן דגלו בשחרור האשה, לימדו אותנו זה מכבר: השינוי המיוחל במעמדה המסורתי של האשה הונהג בדיוק עד לנקודה שאיפשרה לנשים, בחלקן לאחר מאבק, להשתלב בייצור - וכל זאת רק בהתאם למה שהוגדר כצרכים דמוגרפיים של החברה.

כמו כן, מוסיף ומראה לנו חקר הקיבוץ בתקופת היישוב את גבולותיה של "המהפכה המינית" העוברת על ארצות הקפיטליסטיות-דמוקרטיות משנות ה-60. אותן ארצות, מעודדות את הנשים להיכנס לתהליך הייצור, אולם בהיקף מוגדר ועד רמה מסויימת, ובהתאם למה שמקור הסמכות בתוכן מגדיר כתואם את הצרכים הדמוגרפיים של החברה.

בקיבוץ, כבמקרים שדלעיל לא הועלתה התביעה לשינוי התפקיד הגברי המסורתי, אלא רק נשמעה תביעה מצד הנשים עצמן לעצב מחדש את התפקיד הנשי המסורתי, מבלי לערער על האמהות הטבעית (חוץ מאשר על-ידי זרמים מסויימים של התנועות הפמיניסטיות במערב).

לשון אחר, מניסיון הקיבוץ ומהניסיונות המקרו-חברתיים שהוזכרו לעיל, ניתן ללמוד שבדרך הארוכה אל שוויון המינים, דרוש שינוי רדיקאלי, הן של תפקידי הגבר והן של תפקידי הנשים. השינוי המרחיק לכת ביותר נמצא בהגדרה מחודשת ושוויונית של תפקידי ההורות, ובארגון הייצור סביב הגדרה שוויונית חדשנית זו.

ביבליוגרפיה עברית

1. אבן-שושן, צ' (1963) תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, תל-אביב, עם-עובד 3) כרכים).
2. ארוז, י' (עורך) (1964) ספר העליה השלישית, תל-אביב, עם-עובד.
3. בלום, ש' (1980) האשה בתנועת העבודה בתקופת העליה השנייה, עבודה לתואר מ.א. באוניברסיטת תל-אביב, החוג להיסטוריה.
4. בשביץ, ל' (1981-תשמ"א) ולו רק הד..., הוצאת הקיבוץ המאוחד.
5. בר-יוסף, ר' - איזונשטרק-פדן, ד' (1975) "נשים וגברים במלחמה - שינוי מערכת התפקידים במצבי לחץ", מגמות (1), עמ' 36-50.
6. ברנשטיין, ד' (1987-תשמ"ז) אשה בארץ ישראל - השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
7. ברץ, י' (1948-תש"ח) דגניה א', ירושלים.
8. ברץ, י' (1960) כפר על גדות הירדן, משרד הבטחון.
9. בת-רחל (תרשיש), י' (1981) הנתיב שהלכתי - פרקי חיים ומוקדי פעילות, מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ והוצאת הקיבוץ המאוחד.
10. חבס, ב' (עורכת) (1967) ספר העליה השנייה, תל-אביב, עם-עובד.

11. חייקין, ב"ש (1964) בת שבע חייקין: משלה ועליה (הביא לדפוס אבן-שושן, ש'), הקיבוץ המאוחד.
12. טלמון, י' (1970-תש"ל) יחיד וחברה בקיבוץ - מחקרים סוציולוגיים, ירושלים, מאגנס.
13. יורעאלי, ד' (1984) "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927", קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה, 32, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
14. ינאית-בן-צבי, ר' (1959) אנו עולים - זכרונות, תל-אביב, עם-עובד.
15. ינאית-בן-צבי, ר' (1976) מניה שוחט, ירושלים, יד יצחק בן-צבי.
16. כצנלסון-רובשוב (שו"ר) ר' (1930) דברי פועלות - מאסף, תל-אביב, הוצאת מועצת הפועלות.
17. כצנלסון-שו"ר, ר' (1964) עם פעמי הדור, תל-אביב.
18. ליברון, ת' (תרע"ג) "לשאלת הפועלת", הפועל הצעיר, 27 (יא בניסן תרע"ג).
19. מימון, ע' (1958) חמישים שנות תנועת הפועלות, תל-אביב, עיינות.
20. סלוצקי, י' (1972) תולדות ההגנה, תל-אביב, עם-עובד (כרך III).
21. פוזנסקי, מ' - שחורי, מ' (1949) (עורכים) חברות בקיבוץ עין חרוד, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
22. צור, מ'; וזולון, ת'; פורת, ח' (עורכים) (תשמ"א-1981) כאן, על פני האדמה, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
23. רוזן, א' (1984) תמורות במעמדן של הנשים בהתיישבות העובדת - הרעיון והמעשה [השוואה בין הנשים בהתיישבות האינדיבידואלית לבין הנשים בהתיישבות הקולקטיבית בין השנים 1919-1929], עבודה לתואר מ.א., אוניברסיטת תל-אביב, החוג להיסטוריה.
24. שור, ש' (1976) (עורך) הקיבוץ, מס' 3-4, גליון מוקדש לשיוויון המינים בקיבוץ, ברית התנועה הקיבוצית.
25. שור, ש' (1976) "הקיבוץ וכינון האומה הישראלית: בעיות הפריודיזציה", הקיבוץ מס' 3-4, עמ' 185-200.
26. שילה, מ' (1980) "חות הפועלות בכנרת, 1911-1917, כפתרון לבעיות הפועלות בעליה השניה", קתדרה לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 14, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
27. שפירא, י' (1975) אחדות העבודה ההיסטורית - עוצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב, עם-עובד.
28. שתיל, י' (1955) משק הקיבוץ בישראל - תולדות ועקרונות, תל-אביב, ספרית הפועלים.

ביבליוגרפיה לוועזית

1. Aries, P. (1973) *L'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancien Regime, Points Histoire*, Paris, Seuil.
2. Badinter, E. (1980) *L'Amour en Plus - Histoire de l'Amour Maternel XVII-XVIII, Siecles*, Paris: Flammarion.

3. Beauvoir (de) S. (1975) *Le Deuxieme Sexe*, Paris: Idees – Galimard.
4. Ben-Rafael, E. Weitman. S. (1984) "The Reconstitution of the Family in the Kibbutz", *European Journal of Sociology*, XXV, 1-27.
5. Blumberg, R.I., (1983) "Kibbutz Women - From the Fields of Revolution to the Laundries of Discontent", in: Palgi, M. et al.: *Sexual Equality – The Israeli Kibbutz: Tests the Theories*, Series Editor - Blasi, J.R., Vol. VI – Norwood Editions.
6. Eisenstein, Z. (ed.) (1978) *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, New York: Monthly Review Press.
7. Engels, F. (1972) *The Origin of the Family: Private Property and the State*. New York: International Publishers.
8. Fogiel-Bijaoui, S. (1981) *Du Cote de Chez Eve – Les Femmes Juives de Palestine, 1881-1948*, These de Doctorat de 3e Cycle, Universite de Paris, X, Nanterre Ecole Pratique des Hautes Etudes Ensciences Sociales.
9. Gamson, W. (1968). *Power and Discontent*. Homewood. IL., Dorsey Press.
10. Hall, F.W. (1938) *Women in the Soviet East*. London: Martin Secker & Warburg Ltd.
11. Kollontai, A. (1975) *Marxisme et Revolution Sexuelle* (Textes Choisis et Presentes par J. Stara-Sandor), Paris.
12. Khun, A. Wolpe, A. (1978) (eds.) *Feminism and Materialism*. London: Routledge and Kegan Paul.
13. McKinnon, C.A. (1982) "Feminism, Marxism, Method and the State – An Agenda for Theory", *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7, No. 3, pp. 515-544.
14. Palgi, M. Blasi, J.R. Rosner, M. Safir, M. (1983) *Sexual Equality - The Israeli Kibbutz: Tests the Theories*. Series Editor – Blasi, J.R., Volume VI, Kibbutz Studies Book Series - Norwood Editions.
15. Palgi, M. - Rosner, M. (1983) "Equality between the Sexes in the Kibbutz: Regression or Changed Meaning?" in: Palgi, M. et al., 255-296.
16. Piven, F.F. Cloward, R.A. (1977) *Poor People Movements – Why they Succeed, How they Fail*. New York: Vintage Books.
17. Rich, A. (1985) *Of Woman Born – Motherhood as Experience and Institution*. New York - London, Norton.
18. Rosner, M. (1972) "Women in the Kibbutz". In: Bardwick, J. (ed.), *Readings on the Psychology of Women*. New York: Harper and Row.
19. Rowbotham, S. (1974) *Women, Resistance and Revolution – A History of Women and Revolution in the Modern World*. New York: Vintage Books.

20. Safir, M.P. (1983) "An Historical Perspective: The Kibbutz as an Experiment in Social and Sexual Equality". In: Palgi, M. et al. pp. 100-129.
21. Sayers, J. (1982) *Biological Politics – Feminist and Anti-Feminist Perspectives*. London and New York: Tavistock Publications.
22. Schlesinger, B. (1971) "The Jewish Family in Retrospect". In: Schlesinger, B. - Strakhovsky, F. *The Jewish Family*. University of Toronto Press.
23. Sheleff, L. (1981) *Generations Apart*. New York: McGraw Hill.
24. Shepher, J. – Tiger, L., (1983) "Kibbutz and Parental Investment (Women in the Kibbutz Reconsidered)", In: Palgi, M. et al., pp. 45-46.
25. Shorter, E. (1975) *The Making of the Modern Family*. New York: Basic Books Inc.
26. Smelser, N.J. (1963) *Theory of Collective Behavior*. London. Routledge and Kegan Paul.
27. Spiro, M.E. (1980) *Gender and Culture – Kibbutz Women Revisited*. New York: Schocken Books.
28. Stites, R. (1978) *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
29. Talmon, Y. (1974) *Family and Community in the Kibbutz*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
30. Tiger, L. – Shepher, J. (1976) *Women in the Kibbutz*. New York, London: A Harvest Book.
31. Trivers, R.L. (1972) "Parental Investment and Sexual Selection". In: B. Campbell (ed.) *Sexual Selection and the Descent of Man, 1871-1971*, Chicago, Aldine.
32. Weber, M. (1953) "Class, Status and Party". In: Bendix, R. Lipset, S.M. (eds.) *Class, Status and Power – A Reader in Social Stratification*. New York, Free Press.
33. Wilson, E.O. (1975) *Sociobiology – The New Synthesis*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
34. Wilson, E.O. (1982) *On Human Nature*. Toronto, New York, London, Sydney: Bantam Books.
35. Zborowski, M. – Herzog, E. (1962) *Life is with People – The Culture of the Shtetl*. New York: Schocken Books.